

Інна ЦАРАЛУНГА

ПОМЕШКАННЯ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

(на матеріалі Житомирських актових книг)

На основі ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. досліджено особливості помешкання українців Полісся. Проаналізовано назви житлових споруд і господарських приміщень. За допомогою лексикографічних праць виявлено питому та запозичену лексику, застарілі, діалектні слова.

Ключові слова: діалектне мовлення, лексика, лексема, писемні пам'ятки.

Лексикон староукраїнських актових книг періоду Пізнього Середньовіччя насичений народнорозмовними одиницями. «Цінність пам'яток – ділових документів періоду формування української народності виявляється, головним чином, в тому, що в них у найбільшій повноті... відбита жива народна мова».¹

В українському мовознавстві чимало праць присвячено становленню різноманітних тематичних груп лексики. Багато із них розглянуто у монографії М.Л. Худаша «Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)». Великий лексичний арсенал української мови описано у передмові до збірника актових документів «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.». Окремі види лексичних груп на різних історичних етапах розвитку представлені у працях: Л.М. Полюги «Українська абстрактна лексика XIV–XVI ст.», Г.В. Войтів «Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.», О.В. Кровицької «Семантична та словотвірна характеристика назв осіб у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст.», Г.М. Дидик-Меуш «Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI–VIII ст.», Н.Й. П'яст «Формування тематичної групи „назви посуду” в українській літературній мові», Т.І. Жили «Адміністративно-територіальна лексика української мови» та ін. Поза увагою діяхронного вивчення залишається широке коло лексики, що відображає назви помешкань і їх

¹ Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). – К.: АН УРСР, 1961. – 164 с. – С. 5.

елементів, речей домашнього вжитку та майна.

Яскраві зразки офіційно-ділового стилю української мови XVI–XVII ст., – Житомирські гродські книги, – містять не лише багату юридичну термінологію, а й назви реалій, речей, що створювали матеріальний світ українця того часу, відображали його соціальний статус, суспільне становище. З цього погляду цікавою є група лексики на означення будівель, хатнього начиння та господарського реманенту. В актових книгах Житомирського гродського уряду, виданих завдяки титанічній праці українських мовознавців, виявлено близько двохсот таких мовних одиниць.² Проаналізуємо назви житлових споруд і господарських приміщень, дослідимо її склад за походженням, визначимо характер лексичних запозичень, простежимо особливості функціонування цих номенів.

Житомирські гродські книги відображають загальноновживаний пласт лексики на означення помешкання, елементів побуту українця-поліщука. Це переважно слова спільнослов'янського походження, які багато в чому збереглися і до нашого часу. Для називання житлового будинку найчастіше вживається спільнослов'янське за походженням слово домъ < *dom (ЕСУМ, II, 91) у поєднанні різних слів-означень, що вказують на його приналежність: в дому атамана (АКЖГУ, 1611, 157); былѣм в дому късенѣдза (АКЖГУ, 1611, 90); дом мои властныи (АЖГУ, 1590, 44); на домы подданых (ДНМВ, 1605, 32); соціальний статус господаря тощо: домы свое шляхецкие (АКЖГУ, 1611, 212), до дому звыклого гостинного (АКЖГУ, 1611, 129), на домъ, деи, божии (АЖГУ, 1590, 60). Засвідчено фонетичні зміни у складі цієї лексеми: на думъ брата моего (АЖМУ, 1583, 52), що відображають характерні північні діалектні мовні риси³. Із похідних зустрічається слово дома, яке, як і на сучасному рівні (СУМ, II, 361), мало значення «у себе дома»: самог[о] еѣ[о] млсти дома не заставши (АКЖГУ, 1611, 305).

У значенні «житло, одиниця поселення» вживається лексема дымъ: дымов двадцати трохъ (АЖГУ, 1635, 94). Сьогодні цей номен маркується як застарілий: дим – дим-дворище, що

² Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К., 1965. – 192 с.; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 390 с.; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та інші. – К., 1981. – 315 с.

³ Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1955. – С. 6.

об'єднувало певну групу димів-родин; селяни, що сиділи на державній землі, вносили в державну казну подимне (від диму, тобто від житла) (СУМ, II, 277).

Помешкання поліських шляхтичів складалося з будинка з дворомъ (АЖГУ, 1625, 188), з ізбы *сѣтличнеи* (АЖГУ, 1635, 139), з ізбы столовои (АКЖГУ, 1611, 173). Синонімний до назви домъ номен будынокъ у значенні «будиночок, будівля», зафіксований наприкінці XVI ст. (СЛУМ, III, 83), поширений і сьогодні (СУМ, I, 247). За походженням це, очевидно, запозичення з польської мови, що пох. із середньовісньонімецького *būding (ЕСУМ, I, 278). Лексему изба «дім, споруда» знаходимо у лексикографічній праці І. Срезневського, яку він фіксує у «Повісті временних літ», писемних пам'ятках XIV–XV ст. (Срезневский, I, 1030). Слова изба немає у «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.», у лексикографічних працях Є. Желехівського, Б. Грінченка, а також у словнику сучасної української мови, тож воно вийшло з ужитку. М. Фасмер подає відповідники цієї лексики з інослов'янських мов і виводить її від прасл. *jъstьba (Фасмер, II, 120). Натомість у мові Житомирських актових книг виявлено споріднену з номеном изба назву ыстебка, пор. істебка/вистебка «невелика будівля в сінях або під хатою для зберігання овочів узимку» (ЕСУМ, I, 382): *видѣл есми... будника, в ыстебце лежачого* (АЖМУ, 1582, 43). За словником Б. Грінченка, слово стебка, «комора, яка опалюється взимку», притаманне поліським теренам (Грінченко, IV, 201). Дійсно, у словнику поліських говорів знаходимо номен стебка у значеннях: «комірка чи кладовочка переважно без вікна, що використовується для збереження городини взимку, бочок з квашенням; стара погана хата, халупа» (Лисенко, 203), словник західнополіських говірок тлумачить це слово як «комора» (Аркушин, II, 172). На сьогоднішній день лексема зафіксована у великому тлумачному словнику сучасної української мови і зарахована до розряду діалектних: стебка «комора, опалювана взимку» (ВТСУМ, 1388).

Житло бідних поліських селян позначене такими синонімними назвами: халѣпы: *халѣпы пустые* розбирають казали (АЖГУ, 1635, 127); хаты: *где хаты были* (АКЖГУ, 1611, 214), хеборы: *по хебори моєи* (АЖГУ, 1590, 44), хижи: *замки отбиват с клетей и с хиж казал* (АКЖГУ, 1611, 55).

Слово халупа означає невелику убогу житлову будівлю, злиденну хату, невелике господарське або виробниче приміщення. Лексема виводиться із праслов'янського *xalupa, спорідненого із *kolyba, і поширена у багатьох слов'янських мовах (ЕССЯ, VIII, 16; Фасмер, IV, 219). Номен халупа наявний у словниках минулого: (Желехівський, II, 1033), (Уманець, IV, 178), (Грінченко, IV, 384), а

також у сучасних лексикографічних працях: (Рудницький, II, 1081), (СУМ, XI, 14). Активно функціонує ця лексема і в українських діалектах: у західнополіських говірках як «хата; стара маленька негарна хатина» (Аркушин, II, 224), бойківських – «хата» (Онишкевич, II, 336), наддністрянських – «бідна, невелика хата; кухня» (Шило, 265).

Із вказаного синонімічного ряду на означення житла найбільше поширена назва хата «будівля, дім». Особливість хати в тому, що вона, на відміну від изби, будується безпосередньо на землі (Фасмер, IV, 226). Слово походить із праслов'янського *хата, міститься в інших слов'янських мовах (ЕССЯ, VIII, 21). Воно зафіксоване багатьма лексикографічними працями минулих століть: (Пискунов, 274), (Желехівський, II, 1034), (Уманець, IV, 178), (Грінченко, IV, 388). Із великою кількістю лексико-семантичних відтінків функціонує у сучасній мові: «сільський одноповерховий житловий будинок; домівка, господар; тимчасове пристановище» тощо, також пор. велика хата, мала, хата-лабораторія, хата-читальня (СУМ, XI, 29). Активно побутує ця назва в усному регіональному мовленні: у західнополіських говірках як «сільський будинок; міська квартира» (Аркушин, II, 224), бойківських – «перед хати; хата; кімната» (Онишкевич, II, 337), гуцульських – «сільський житловий будинок; кімната; хата» (ГГ, 200), наддністрянських – «хата» (Шило, 265).

Лексема хижа «комора; прибудова до хати; хата; хлів» чи не найдавніша із описаних синонімічних назв. Праслов'янське *хуѣ, похідне з суфіксом -ја від *хуз/*хуза, має відповідники у багатьох слов'янських мовах (ЕССЯ, VIII, 165). Словник І. Срезневського фіксує цю назву з XII–XIII ст. як «дім; шатро» (Срезневский III, 1426). Слово хижа засвідчене писемними пам'ятками початку XV ст. (ССУМ, II, 507). Воно широко представлено у лексикографічних працях XIX–XX ст.: «комора, хатина» (Пискунов, 275), «хатина» (Желехівський, II, 1037), (Уманець, IV, 179), «комора; хата; хлів» (Грінченко, IV, 396). Лексема збереглася і в сучасній українській мові: хижа «комора; невелика убога хата, халупа» (СУМ, XI, 52). Вона виявляється у діалектному мовленні: західнополіські говірки – хе'жа «хата» (Аркушин, II, 227), поліські – хижа «лозова прибудова до хати, що служить комірчиною» (Лисенко, 224), бойківські – хижа «хата; мала бідна хата; кімната, приміщення» (Онишкевич, II, 339), лемківські – хижа (Верхратський, 478), закарпатські – хижа «хата, будинок; кімната» (Сабадош, 403).

Лексеми хебора знаходимо лише в етимологічних словниках, зокрема, дещо змінений варіант хибара, без етимологій та тлумачення, лише із виявами її у різних діалектах російської мови (Фасмер, IV, 234).

Житомирські актові книги фіксують факти продажу, оренди, пограбування, заповідання майна, тому вони багаті на детальні описи інтер'єру помешкань. Будинок типового шляхтича-поліщука містив окреме, відгороджене від інших, житлове приміщення – світлицю: в дому ... в світлиці (АКЖГУ, 1611, 304), у світлиці великої (АЖМУ, 1584, 70). Слово світлиця, похідне від праслов'янського *svěť (ЕСУМ, V, 196), знаходимо у словниках минулого: світлиця (Желехівський, II, 856), свѣтлиця «горниця, кімната» (Уманець, IV, 14), світлиця «в малоруських хатах чиста кімната без печі» (Грінченко, IV, 109). В сучасній українській мові термін зберігся: світлиця «чиста, світла, парадна кімната в будинку; кімната в будинку; невелика кімната у верхній частині будинку» (СУМ, IX, 92), а також функціонує у деяких говірках: бойківських – світличка «світлиця» (Онишкевич, II, 208), лемківських – світлиця (Верхратський, 464), буковинських – світлиця «найкраща кімната, в якій приймають гостей» (Гуйванюк, 480). У текстах актових книг виявлено і похідну лексему світличный: з избы світличней (АЖГУ, 1635, 139), оконь светличных (АКЖГУ, 1611, 39). Коридорне приміщення називалося сѣни: ушол из сѣней до избы (АКЖГУ, 1611, 321), вело до кганку: колим з сѣней на кганокъ выходил (АКЖГУ, 1611, 174). Слово сѣни спільнослов'янського походження (<*senь), має відповідники у слов'янських мовах (ЕСУМ, V, 255; Фасмер, III, 602). Лексема ганок – запозичення з польськ. мови, пор. ganek «ганок, галерея», утворене від нім Gang «коридор, хід» (ЕСУМ, I, 468). Кімнати розділялися сѣнами: сѣну сѣнную пострелявши (АКЖГУ, 1611, 188), сѣну од улици (АКЖГУ, 1611, 320). Зовнішні стіни мали окна, оконниці: до оконь светличных (АКЖГУ, 1611, 39), недалеко от печи през окно устрѣленных (АКЖГУ, 1611, 320), окна побивъ, оконьницу выбивъши,... вломивъшися до избы (АЖМУ, 1583, 69), оконница до світлиці порубана (АКЖГУ, 1611, 304), пор. віконниця «ставня» (Грінченко, I, 237), віконниця «дерев'яний або металевий щит з однієї або двох стулок для прикривання вікна» (СУМ, I, 672). Тут же розміщувались і двери: двери до избы ламлючи (АКЖГУ, 1611, 188), у дверехъ сѣньныхъ (АЖГУ, 1590, 56), двери в комор повыбияны (ДНМВ, 1605, 33), вламавши се через трои двери, то ест через сени, светлицу аж до тоє коморы (АЖМУ, 1583, 50). Знаходимо й назву такого необхідного елемента помешкання як печь: печь порозбивали (АЖГУ, 1635, 161), а також полонізований варіант цієї лексеми пѣц, пор. польськ. piec: пѣц у двух месцах пробити (АКЖГУ, 1611, 304). У кімнатах були стоły: стоły ждаровые (АЖГУ, 1590, 48), усядем за столом (АКЖГУ, 1611, 316), у світлиці на столе (АКЖГУ, 1611, 351), лижка,

постели: застало́мь... пїа Яна Коглобая на ложьку лежачого (АЖГУ, 1635, 191), виделом постел всю скривавеную (АКЖГУ, 1611, 304), пор. фразеологізм: лежачого на смертнои постели (АКЖГУ, 1611, 75); лавы: лавы, печь... порозбивали (АЖГУ, 1635, 161). Усі ці слова на означення компонентів приміщень мають прями відповідники в сучасній українській мові. Як назву елемента споруди зафіксовано лексему башта: под баштою местскою (АЖМУ, 1584, 110), подіє ворот башты местское (АЖМУ, 1584, 123), воткнуль их в башту брами замку шурцкого (АЖГУ, 1635, 122), пор. башта «висока і вузька споруда, що будується окремо або становить частину будівлі; вежа» (СУМ, I, 115), запозичення з італійської через чеську і, можливо, польську мови (ЕСУМ, I, 156). Фіксується у «Словнику української мови XVI–першої половини XVII ст.»: башта (оборонне укріплення) «башта, вежа; фундамент, оплот» (СЛУМ, II, 32).

До часто вживаних належить лексема дворь/ дворокъ/ дворець, що може означати як усе помешкання, так і його частину: на том же дворе Годотомлскомъ (АКЖГУ, 1611, 72), обачивши коня... при дворех, скочил до сїней (АКЖГУ, 1611, 316), в дворку е[о] власном (АКЖГУ, 1611, 291), в том же, деи, дворцы моеъ взяль (АЖГУ, 1590, 56). Лексему дворь мовознавці минулого фіксують у писемних пам'ятках із XII століття: «житло, дім садиба; князівське майно; князівські підлеглі»; дворьць з XIII століття: «те саме, що дворь» (Срезневский, I, 642–645). У староукраїнській мові XIV–XV ст. засвідчено назву дворь у таких значеннях: (господарство селянської сім'ї, що було одиницею оподаткування) «двір»; (поміщицький будинок разом з господарськими службами і землею) «двір, садиба»; (поміщицьке землеволодіння) «масток»; (місце перебування або проживання господаря) «двір» тощо (ССУМ, I, 289). Репрезентована ця лексема і в «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст. (СЛУМ, VII, 209). Дворокъ, (окремий житлово господарський комплекс) «садиба, двір», знаходимо у староукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст. (СЛУМ, VII, 208). Дворець як «садиба» вжито у писемних пам'ятниках XV ст. (ССУМ, I, 287). Засвідчено цю назву і в староукраїнській мові XVI – XVII ст. у таких значеннях: «садиба, двір» як окремих житлово-господарський комплекс; «двір, дворище» як комплекс господарських будівель всередині двора; «двір» як господарство селянської сім'ї; «двір» – окреме господарство як одиниця оподаткування; «житловий будинок, дворець, дворик; монастирський будинок» (СЛУМ, VII, 204). Знаходимо ці лексеми в лексикографічних працях XIX–XX століть: (Пискунов, 63), (Желехівський, I, 174), (Уманець, I, 175), (Грінченко, I, 362–363). На сучасному етапі розглядувана назва

активно побутує як у діалектному мовленні: (Аркушин, II, 124; Онишкевич, I, 206; Гуйванюк, 90), так і в літературному (СУМ, 218, 224; РУБС, 41). Номен виявлено у пропріальній лексиці пам'яток: в селі Дворці (АКЖГУ, 1611, 350), вь замок месьто села Дворьцы (ДМВН, 1605, 71). Похідні від двір: ворота дворные (АКЖГУ, 1611, 118), где... дворника *ет* себе маєт (АКЖГУ, 1611, 291), с подворья пришедши, ... заволат (АКЖГУ, 1611, 173).

У дворі розміщувались господарські приміщення: комора «приміщення для продуктів харчування, хатніх речей»: тамъ же, в коморѣ (АЖМУ, 1583, 66), в коморѣ, деи, речеи стравных (АЖМУ, 1582, 39). Лексема комора, давнє запозичення з грецької або латинської, функціонує в інших слов'янських мовах (ЕСУМ, II, 540). Фіксується з XIV ст.: комора «державна скарбниця, казна; будинок» (ССУМ, I, 492). Номен побутував у мові XIX–XX ст.: (Пискунов, 111), (Желехівський, I, 362). У словнику Б. Грінченка комора – це ще й крамниця, митниця (Грінченко, II, 276), у М. Рудницького – «кімната-сховок; спіжарня, магазин» (Рудницький, II, 720). В діалектному мовленні – «окрема будівля для зберігання зерна та продуктів харчування; приміщення в житловому будинку» тощо (Аркушин, I, 240), (Онишкевич, I, 371). У сучасній літературній мові лексема зберігає указані функції називання, а також отримала нове значення «склад» (СУМ, IV, 248).

Клеть, з праслов'янського *klěть «хата, комора, хижка» (ЕСУМ, II, 463): подданных моихъ клети (АКЖГУ, 1611, 55), у клети... узяли меду (АЖГУ, 1590, 54), у клети... двери рубано (АЖГУ, 1590, 56). Слово клѣть «комора» фіксується з XV ст. (ССУМ, I, 477), зазначене як «кімната, будинок» у словнику І. Срезневського (Срезневский, I, 1227), вміщене у перекладних лексикографічних працях XIX ст. (Желехівський, I, 349), (Уманець, II, 20). Як «клітка; комора» тлумачиться у Б. Грінченка (Грінченко, II, 252). На сучасному етапі розвитку української мови значення слова звузилося: кліть – «клітка», а також виявлена омонімна лексема кліть – «пристрій для опускання і спускання по шахтовому стовбуру людей, вагонеток» (СУМ, IV, 186). Активно використовується у народному мовленні: кліть «хижка, комірка» (Лисенко, 97), кліть «комора» (Аркушин, I, 227), (ГГ, 96), (Сабадош, 144).

Гридня «приміщення для челяді»: видѣл есми в будѣ гридню, сени, комору (АЖМУ, 1582, 42); І. Срезневський тлумачить слово гридня як «велике приміщення для зібрань» (Срезневский, I, 592). У «Словнику української мови XVI – початку XVII ст.» зафіксовано номен гридня – «приміщення для челяді» (СЛУМ, VII, 85). Гридня, «приймальна кімната у князівському палаці; казарма;

кімната для челяді», пов'язана із історизмом гридь «нижча верхівка княжої дружини» і походить з давньоскандинавської мови (ЕСУМ, I, 594). У лексикографічних працях ХІХ–ХХ століть знаходимо це слово з різними значеннями: «гарнізон, казарма» (Пискунов, 58), «приміщення для челяді в давні часи» (Тимченко, II, 607). У словнику Б. Грінченка номен гридня відсутній. У сучасній українській літературній мові й у діалектах він теж не зберігся.

Клуня «будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби, віяння й т. ін.; стодола», запозичення з балтійських мов (ЕСУМ, II, 467): у клуни... узяль пашни (АЖГУ, 1590, 54), *овец* пятьдесят у клуни (АЖГУ, 1590, 56). Лексему знаходимо у словниках минулих століть: «рига, хлібний сарай» (Пискунов, 107), (Желехівський, I, 350), «рига, гумно, житниця» (Грінченко, II, 253). Слово функціонує в сучасній українській літературній мові (СУМ, IV, 192).

Хлевъ: там же виделом хлевъ (АКЖГУ, 1611, 189). Лексема функціонує в багатьох слов'янських мовах, це імовірно запозичення з германських мов (Фасмер, IV, 243; ЭССЯ, VIII, 30). І. Срезневський, Б. Грінченко тлумачать його як «приміщення для худоби; стайня» (Срезневский, III, 1376), (Грінченко, IV, 402) У перекладних словниках минулого теж зафіксовано це слово (Желехівський, II, 1040), (Уманець, IV, 182). В діалектах української мови маємо такі засвідчення: хлев «приміщення для сільськогосподарського реманенту, дров і т. ін.» (Лисенко, 225), хлів «хлів для свиней» (Онишкевич, II, 340), похідні хлівче, хлівчик «малий хлів» (Шило, 266), хлівище «великий хлів», хлівча «хлівець» (Сабадош, 403) та ін. Номен активно використовується в сучасній українській мові (СУМ, XI, 83).

Стаиня «конюшня, хлів» з праслов'янського *stajnja, пов'язаного із *staja «курінь пастуха», первісно «стоянка; стійло» (ЕСУМ, V, 392): у стаини взяли... конєи (АЖГУ, 1590, 54). Лексема вміщена у словниках ХІХ–ХХ ст.: станя «конюшня» (Пискунов, 247), (Желехівський, II, 914), стайня «конюшня; стійло, хлів» (Грінченко, IV, 196). У діалектному мовленні такі фіксації: станя «стайня, конюшня; приміщення для сільськогосподарського реманенту, дров» (Лисенко, 203), стайня «приміщення для коней» (Аркушин, II, 170), стайня «хлів, приміщення для корів та коней; частина житлового будинку» (Онишкевич, II, 248). Назва відома і в сучасній українській мові (СУМ, IX, 637).

Лексема обора, «відгороджена частина подвір'я для худоби; загорода, загін; великий сарай, хлів, засік худоба тощо», поширена в інших слов'янських мовах і походить з праслов'янської *obvoga (ЕСУМ, IV, 140): з обору моєє волов..., яловиц..., бугая... взяли (АКЖГУ, 1611, 208), вся обора з быдломъ згорела (АКЖГУ, 1611,

188), волов робочих з обори (ДМВН, 1609, 125). Номен фіксується з XV століття як «(огорожене місце для худоби); скотний двір» (ССУМ, II, 69). Знаходимо слово обора у словниках минулих століть (Желехівський, I, 546), (Уманець, II, 216), (Грінченко, III, 21), (Рудницький, II, 866). Усне народне мовлення засвідчує й омонімі лексеми: обора «мотузка в неводі; зав'язки у постолах» (Лисенко, 140), «конюшня; увесь одяг» (Аркушин, II, 5), «частина садиби; місце перед хлівом; загін для худоби; дірки в постолах для ремінців; знак на вусі у вівці» (ГГ, 135), «подвір'я; відгороджена частина подвір'я з приміщенням для худоби; загорода; загін» (Гуйванюк, 353); «загорода для худоби» (Шило, 188). Слово використовується і на сучасному етапі розвитку мови (СУМ, V, 550).

Загорода, похідне від праслов'янського *gordъ (ЕСУМ, I, 571): зь загороды... взялъ воловъ..., коровъ... с теляты (АЖГУ, 1592, 56); У «Словнику української мови XVI – початку XVII ст.» знаходимо лексема загорода у значенні «огорожене місце, ділянка; загорожа; перешкода, перепона» (СЛУМ, X, 4). Номен виявляємо у лексикографічних джерелах минулого: загорода «скотний двір» (Пискунов, 79), (Желехівський, I, 240), (Уманець, I, 234), «огорожене місце, куди заганяють худобу; сад, город» (Грінченко, II, 29). Слово загорода використовується в сучасній українській мові (СУМ, III, 85), і в діалектах: «подвір'я; обора; місце з городами» (Онишкевич, II, 267), «приміщення для овець; подвір'я; загін для худоби на відкритому повітрі» (Гуйванюк, 128), пор. також загородь «місце, на якому стоїть хата з господарськими будівлями» (Лисенко, 76).

Лексема садзь/саж, «хлів для свиней; кошик для зберігання риби», походить від праслов'янського *saditi (ЕСУМ, V, 162): вѣпърогъ два коръмьныхъ вѣ садзѣ забито (АЖГУ, 1635, 160). Знаходимо в реєстрі словника Б. Грінченка: саж, -жа «хлів, місце, де зачинають тварину для відгодовування; плетений з лози... кошик для риби» (Грінченко, IV, 96). Таке ж значення лексеми саж виступає і на сучасному рівні (СУМ, IX, 14). Діалектні засвідчення відсутні.

Погребь «льох», похідне від праслов'янського *greti<*grebti (ЕСУМ, I, 590): меду готового в погребѣ взяти розказал (АЖГУ, 1590, 73). Лексема погріб зафіксована у словниках XIX–XX століть: (Желехівський, II, 674), (Уманець, III, 55), (Грінченко, III, 235). Вона не представлена у діалектах, проте побутує у літературній мові (СУМ, VI, 723), (РУБС, 248).

Назва гумно, «тік з будівлями», засвідчена у багатьох слов'янських мовах, походить від праслов'янської *gumьno (ЕСУМ, I, 619): збожа розмаитыѣ в гумнѣ (АЖГУ, 1635, 188),

стирть сѣм сѣна... до гумна... отвезли (АКЖГУ, 1611, 179). «Історичний словник української мови» Є. Тимченка фіксує це слово у писемних пам'ятках XIII ст. (Тимченко, II, 629). Назву репрезентовано у староукраїнській мові XV ст. (ССУМ, I, 269). У «Словнику української мови XVI – початку XVII ст.» знаходимо такі значення цієї лексеми: «двір із господарськими будівлями; комора; житниця» тощо (СлУМ, VII, 117). Лексикографічні праці XIX–XX ст. теж містять цю назву: (Пискунов, 61), (Желехівський, I, 164), (Уманець, I, 170), (Грінченко, I, 340). На сучасному етапі назва маркується як діалектна (СУМ, II, 193), тож вживається в усному народному мовленні: гувно/гумно «рублена з дерева клуня; тік» (Лисенко, 60), пор. також гуно «обгороджене подвір'я; місце перед (за) стодолюю; дровітня; садиба»» (Шило, 98).

Спижарня «приміщення для зберігання зерна»: збожа ч гумъне и спижарнях молоченые (АЖГУ, 1635, 188). Пов'язуємо з лексемою спиж «бронза, мідь, метал на дзвони», що пох. з польськ. spiz «бронза, сплав; дзвін; гармата» (ЕСУМ, V, 370). Слово частково зафіксоване у словниках минулих століть: (Желехівський, II, 900), спижарня «комора, кімната для провізії» (Грінченко, IV, 174). Побутує воно й у діалектах: спижарня «приміщення для зберігання зерна, комора» (ГГ, 175), спижарня «комора для сушіння, сушарня» (Гуйванюк, 512). В літературному мовленні кваліфікується як застаріле, діалектне (СУМ, IX, 524).

Усе господарство відділялося від інших маєтностей. Засвідчено такі синонімні номени із значенням «загорожа, паркан»: тынъ, що пох. від праслов'янського *tyn, запозиченого з германських мов (ЕСУМ, V, 568): выломене тыну до того ж двора (АКЖГУ, 1611, 284), тыны, знат, постреляны (ДМВН, 1605, 37). Номен тин засвідчено лексикографічними працями XIX–XX ст.: (Желехівський, II, 963), (Уманець, IV, 130), (Грінченко, IV, 261). Побутує він у народному мовленні: (Онишкевич, II, 288) та в українській літературній мові (СУМ, X, 114). Слово плоть, «плетений тин», пов'язане із лексемою плести із праслов'янського *pletiti (ЕСУМ, IV, 440): ω плот передместя Лещина ωтершис (АКЖГУ, 1611, 205). Воно фіксується у значенні «пліт, тин; гребля, загата» у писемних пам'ятках XV ст. (ССУМ, II, 154), у словниках XIX–XX ст.: (Желехівський, II, 659), (Уманець, III, 44), (Грінченко, III, 196). На сучасному етапі номен пліт функціонує у діалектах (Онишкевич, II, 81), пор. плотик «невисокий тин» (Аркушин, II, 56), а також у літературному мовленні (СУМ, VI, 587). Дѣловане: перелѣзши через дѣловане в дом (АКЖГУ, 1611, 303). Лексема фіксується ще у формах ділованье, дьлованье, тлумачиться як «паркан, зрублений з ділів», пор. диль – «брусок, стіна; дошки», запозичена через посередництво польської мови: dyłowanue з

німецької Diele «дошка підлога» (Тимченко, II, 716), (ЕСУМ, II, 70). Засвідчена у словниках XIX–XX ст.: (Желехівський, I, 176), (Грінченко, I, 391). У діалектах знаходимо дилиня, диля, диле «шматки дерева, лати», дильований «зроблений з використанням диля» (Гуйванюк, 95). Сучасна українська мова зберегла теж лише споріднені форми дилина «груба дошка, брус, балка», дилиння «збірне до дилина» (СУМ, II, 277).

Замки, маєтки, двори, зачинялися брамами: у браму замкову воткнуль (АКЖГУ, 1611, 118), воротами: ворота местцькіє выбили (АЖГУ, 1590, 60), до ворот двора г дарыского прибил, ...до ворот церковных прибил (АЖГУ, 1590, 47), у ворота села уткнуль (АКЖГУ, 1611, 293), у ворота замковыє увоткнул (АКЖГУ, 1611, 147), пор. воротному замковому оказал и оповедал есми (АКЖГУ, 1611, 165); форьтями/ фортками/ хвортками: поприбияломь при воротах и форьтях костельныхъ и ратушных (АЖГУ, 1635, 194), у фортце водле ворот у двери (АЖМУ, 1584, 98), ворота... постреляные и хвортка (ДМВН, 1605, 49). Брама «ворота» – давнє запозичення з польської мови, польськ. brama «в'їзд, вхід до будови, великі двері, ворота; передмур'я; ключ; дорога (ЕСУМ, I, 244). Номен ворота функціонує у багатьох слов'янських мовах і походить від праслов'янського *vorta (ЕСУМ, I, 428). Лексема фортка проникла через посередництво польської, пор. польськ. forta, із германських мов (Фасмер, IV, 204). Вони використовуються на сучасному етапі розвитку української мови.

Для узагальненого називання помешкань «домашнє житло, домівка тощо» використовувались лексеми: господа (ДМВН, 1605, 35; АКЖГУ, 1611, 182). Слово господа – запозичення з польської мови (ЕСУМ, I, 574), фіксується у писемних пам'ятках XIII ст. (Тимченко, I, 584), наявне у староукраїнській мові XV ст. (ССУМ, I, 254). Воно вміщено у «Словнику української мови XVI – початку XVII ст.»: господа «домашнє житло, домівка; господарство; заїжджий двір, місце нічлігу; в'язниця» (СлУМ, VII, 47). Лексема збереглася в сучасній українській мові (СУМ, II, 140).

Засвідчено номен будованє, який має кілька значень: зо всім будованємь моим дворнымъ (АЖМУ, 1584, 146), тобто «будова, споруда» (СлУМ, III, 85); *отчизну свою... то ест будованє свое зо всім на все з нивами зь огородами* (АЖГУ, 1590, 63), тобто усе «майно нерухоме»; *дерево на будованє* (АКЖГУ, 1611, 199), у значенні «будування, будівництво» (СлУМ, III, 85). Назва будованнє фіксується у пам'ятках староукраїнської мови XV ст. як «будування (дія)» (ССУМ, I, 128). У наступний період розвитку її семантичне поле значно розширюється: «спорудження; будівля; створення; будова як результат творіння; заснування, формування чогось (СлУМ, III, 85). Словник Б. Грінченка подає значення

«будування, творення, спорудження; побудова; будівля» (Грінченко, I, 106). Лексема будування походить від будувати, запозиченого з польської мови, пор. польськ. *budować* (ЕСУМ, I, 279), функціонує і в сучасній українській мові: «дія; готова споруда; характер, особливості будови; архітектура» (СУМ, I, 249). Загалом, лексема будувати стала основою для багатьох похідних: *корчмы будовати* (АКЖГУ, 1611, 226), *побудоваль был* (АЖГУ, 1590, 53), *прибудовал* (АКЖГУ, 1611, 141), *побудован ест* (АКЖГУ, 1611, 160), *побудованє рудни* (АКЖГУ, 1611, 37), *ω побудованє двора* (АЖГУ, 1590, 42), *двор збудованыи* (АКЖГУ, 1611, 331). На сьогоднішній день вони входять до складу активної лексики української мови.

Актові книги Житомирського гродського уряду – важливі документи для вивчення історії української мови кінця XVI – початку XVII ст. Вони розкривають лексичне багатство словникової системи, дають цінний матеріал про матеріальний світ українців Полісся тієї епохи. Мовні одиниці на позначення житлових споруд та господарських приміщень становлять чималий пласт лексику гродських книг. Це назви житлових будинків шляхтичів (домъ, будынокъ, изба), помешкань поліських селян (халупа, хата, хижа), кімнат (светлиця, с□ни, кганок), інших елементів будівель (двери, окна, стъбны). Виявлено лексеми на означення господарських приміщень: для зберігання реманенту та іншого майна (комора, клетъ, клуня), для утримання худоби (стаиня, обора, садзь), для зберігання та обробітку збіжжя (гумно, спижарня). Із значенням «загорожа, паркан» використано номени *тынъ, плоть, д□лованє*, а також елементи цих споруд: *брама, ворота, фортъ*. Для узагальненого означення помешкань *вжито* лексеми *господа, будованє*.

Зазначені назви перебувають у синонімних, омонімних лексико-семантичних відношеннях. Більшість із них – це питома українська лексика спільнослов'янського походження, проте виявлено запозичення з польської, італійської, германських, балтійських мов. В основному, вони функціонують в сучасній українській літературній мові, деякі збереглися у діалектному мовленні українців. На жаль, обсяги статті не дають можливості проаналізувати у повному обсязі усі види лексем із лексико-семантичної групи «назви помешкань і їх елементів, речей домашнього вжитку та майна», тож номени на означення хатнього начиння та господарського реманенту розглянемо у наших подальших працях.

Скорочення

АЖГУ Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.

АЖМУ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К., 1965. – 192 с.

АКЖГУ Актова книга Житомирського городського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 390 с.

Аркушин Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. – Луцьк, 2000. Т. 1–2.

Верхратський Про говор галицьких лемків. Написав Іван Верхратський. – Львів, 1902. – 488с.

ВТСУМ Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2005. 1728 с.

Грінченко Словарь української мови / Упор. Б. Грінченко. Т. I–IV. – К., 1907–1909.

ГГ Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я.В. Закревська. Львів, 1997. – 230 с.

Гуйванюк Словник буковинських говірок/ За ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці, 2005. – 688с.

ДМВН Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та інші. – К., 1981. – 315 с.

Желехівський Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар. Т. 1–2. Львів, 1885–1886.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982–2006. – Т. I–V.

Лисенко Лисенко П.С. Словник поліських говорів. К., 1974. – 260 с.

Онишкевич Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К., 1984.

Пискунов Пискунов Ф. Словник живої народної, писемної і актової мови руських югівщан російської і Австрійсько-Венгурської цесарії. – К., 1882. – 304 с.

РУБС Російсько-український будівельний словник / Уклад. В.М. Гордєєв, Р.Я. Зельцер, Є.А. Кожан та ін. – К., 1994. – 512 с.

Рудницький Рудницький Я.Б. Етимологічний словник української мови. Т. 1–2. Вінніпег, 1962–1972.

Сабадош Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород, 2008. – 480 с.

СЛУМ Словник української мови XVI–XVII ст. Вип. 1–13. Львів, 1994–2006.

Срезневский Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. Т. I–III. – М., 1989.

СУМ Словник української мови: В 11 томах. – К.,

1970–1980.

Тимченко Историчний словник українського языка / Зредагував Є. Тимченко. Кн. 1. Зошит 1–2. Харків, 1930, 1932.

Уманець Словар російсько-український. / Укл. М. Уманець, А. Спілка. Т. 1–4. – 1893–1898.

Фасмер Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1–4. – М., 2004.

Шило Шило Г.Ф. Наддністрянський регіональний словник. – Львів, 2008. – 288 с.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Прасл. лекс. фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1974–2003. – Вып. 1–30.

Инна Царалунга

Жильё украинцев конца XVI – начала XVII вв. (на материале Житомирских актовых книг)

На основе деловых документов конца XVI – начала XVII вв. исследованы особенности жилья украинцев Полесья. Проанализированы названия жилых домов и хозяйственных помещений. С помощью лексикографических научных трудов обнаружена собственно украинская и заимствованная лексика, устаревшие, диалектные слова.

Ключевые слова: *диалектный язык, лексика, лексема, письменные памятники.*

Inna Tsaralunga

Ukrainian accommodations at the end of XVI – at the beginning of XVII century (on the basis of Zhytomyr act books)

The accommodation peculiarities of Polissia Ukrainians of XVI – at the beginning of XVII century on the basis of business documents of that period were discovered. Names of housing buildings and premises were analyzed. With the help of lexicographical works specific borrowed vocabulary, obsolete and dialectical names were revealed.

Key words: *dialectical speech, vocabulary, lexeme, written memorials.*